

METODIČKA OBLIKOVANOST PRVE TISKANE HRVATSKOGLAGOLJSKE POČETNICE

Alojzija Tvorić

II. osnovna škola Vrbovec, Vrbovec

***Sažetak** – Prva tiskana hrvatskoglagoljska Početnica kulturološki je značajni dokument pismenosti hrvatskog naroda. Predstavlja prvu sačuvanu, ali i poznatu početnicu na hrvatskom jeziku te je vjeran prikaz jezičnoga razvoja. Tekst je tiskan glagoljičkim pismom, hrvatskom redakcijom crkvenoslavenskoga jezika. Bila je namijenjena poučavanju čitanja, ali ne i pisanja azbučkih slova. Prva stranica početnice predstavlja remekdjelo mletačkog tiskarstva, a sadrži i specifičan metodički instrumentarij čiji se tragovi mogu pronaći i u suvremenim početnicama. Njezini se primjerci pronalaze diljem Europe te kao uzo mogu poslužiti početnicama tiskanim nakon 1527. godine.*

***Ključni pojmovi:** čitanje, glagoljica, početnica, tiskarstvo*

UVOD

“Narod koji ne pamti svoje Jučer ne može projektirati svoje Sutra. Narod koji pokoljenjima u nasljedstvo – u kamenu, glini ili bronci – ne može upisati svoje Danas, nije povijesni narod. Tek poznavanje i korištenje pismena uvodi narode u povijest svijeta.”

(Paro, 1995:12 – 13)

Izaći iz mraka i prihvatiti nove civilizacijske tekovine za slavenske narode, značilo je prihvatiti pismo. Oslanjajući se na kršćansku religiju Ćirilovi su učenici nizom mnemotehničkih formula olakšali učenje ćirilice i glagoljice. Ipak, glagoljica se jedino učvrstila u Hrvatskoj.

U ovom će se radu pozornost posvetiti okolnostima nastanka prve tiskane hrvatskoglagoljske početnice, njezinim izdanjima i utjecaju na nastanak drugih početnica. Velika će se važnost pridati analizi njezinih dijelova – prve stranice na temelju koje će se ostvariti i svojevrsna rekonstrukcija načina usvajanja čitanja korištenjem ovakve početnice.

POČETNICA – TEMELJNI PODATCI

Iako nisu sačuvane pisane početnice iz ranijih razdoblja, dakle one iz kojih su od samih početaka hrvatski glagoljaši učili čitati i pisati, otkrićem i upotrebom tiska nastala je ova najstarija tiskana početnica koja je ujedno i najstarija sačuvana početnica.

Proces srednjovjekovnog učenja glagoljice nije poznat, ali se pretpostavlja da *‘je u bogatijim gradskim sredinama, u katedralnim školama, naobrazbu mogao dobiti i onaj koji se nije namjeravao posvetiti kleričkom staležu, u siromašnijim glagoljaškim seoskim kaptolima učenje pisma bilo je vjerojatno ograničeno na žakne, buduće popove glagoljaše’* (Bratulić, 1983:14). Pretpostavlja se da su postojala određena glagoljaška središta poput Rijeke, Vrbnika, Vinodola ili Roča u kojima se učila glagoljica. Pritom se ne smiju zanemariti različiti samostani (benediktinski, franjevački, pavlinski) u kojima su *‘đaci, žakni učili,’* a to *‘možemo pretpostaviti po prvim tiskanim početnicama’* (Bratulić, 1983:14).

Kao što će se vidjeti iz strukture ove *Početnice*, valja ju promatrati u kontekstu tadašnjih, srednjovjekovnih seoskih kaptola. Pritom se ne smije zanemariti činjenica da se latinski učio u takvim školama na Zapadu dok se u našim krajevima jednako tako učio crkvenoslavenski, u ovom slučaju hrvatskostaroslavenski¹. S lakoćom se može pretpostaviti da je ova *Početnica* bila upotrebljavana u nekoj privatnoj ili u nekoj kaptolskoj školi – za njihovu *“mladež,”* tj. klericima kao priprema za glagoljašku službu. Početnice² ovakvog tipa (latinske početnice) najčešće su započinjale molitvama (tzv. *“pobožni”* tekstovi) koje su bile lako pamtljive i koje su, uglavnom znali svi ljudi. Budući da je najčešća prva molitva bila *Oče naš (Pater noster)*, kao i u ovom primjeru, te su početnice u Europi nazvane *pater – noster abecedariumi*, a ponegdje i psaltiri jer su se učestalo koristili tekstovi iz psaltira. Ne može se sa sigurnošću tvrditi da je ovoj *Početnici* prethodilo neko ranije izdanje jer nema sačuvanih tekstova, ali se zna da su tiskare prije tiskanja nekih značajnijih djela tiskale tzv. pokusne listove, a to su zapravo bile tablice sa slovima: *“Takvi su istisci služili dvjema svrhama: da se vidi kakave su grafičke mogućnosti oficine, ali i da budu udžbenici za čitanje”* (Bratulić, 1983:14).

¹ Hrvatskostaroslavenski jezik = hrvatska redakcija staroslavenskog jezika.

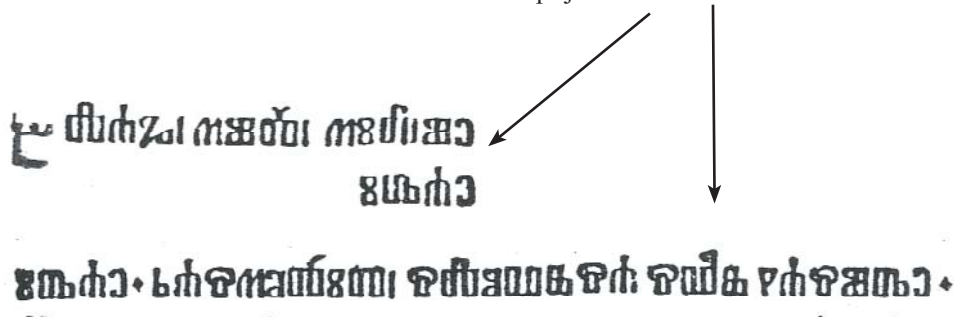
² Ćirilice i glagoljske početnice nazivaju se azbukvice ili bukvari, a naziv potječe od imena početnih slova azbuke, dakle; азъ, буку, вѣдѣ,...

Hrvatskoglagoljska je *Početnica* tiskana u formatu četvrtine – 24X16, poprilično nepraktičnom za prenošenje, a sastoji se od šest listova (ili jedanaest tiskanih stranica). U prosjeku ima trideset do trideset šest redaka³ teksta po stranici. Uočljiva je i latinska signatura, a pojavljuje se na drugom – **a ii** i trećem listu – **a iii**. Kustode⁴ se javljaju na stražnjim stranama prva tri lista (2., 4. i 6. stranica).

The image shows the Latin signature 'a ii' in a bold, black, serif font. The 'a' is lowercase and the 'ii' are lowercase Roman numerals.

Slika 1.: Latinska signatura
(Prva hrvatskoglagoljska *Početnica*, 1983:5).

Slika 2.: Kustoda – ‘*IDAЕ*’ – prijelaz iz 2. na 3. str.

(Prva hrvatskoglagoljska *Početnica*, 1983:2 – 3).

U skladu s prevladavajućom tradicijom koja je nastala u renesansi, odnosno u vrijeme tiskanja prvih knjiga, ova knjižica nema naslova, premda ima zanimljiv renesansni okvir na prvoj stranici o kojem će biti više riječi u daljnjem tekstu. *Početnica* je dvobojno⁵ tiskana. Naime, veći je dio otisnut crno dok crvena slova prevladavaju u rubrikama⁶ – natpisima, inicijalima, početnim slovima pojedinih riječi i rečenica, dakle, sa svrhom njihova isticanja. Ta se potreba javlja već u starijim tekstovima kada se po uzoru na latinske kodekse vertikalni potezi u naslovima izdužuju. Tako je nastao tzv. verzalni oblik slova. Ako se pažljivo promotri tekst u *Početnici*, uočava se da su ta slova malo veća od ostalih slova u tekstu te funkcioniraju unutar sustava uglatih slova, ali je jasno uočljivo njihovo okruglo porijeklo što samo dokazuje da je glagoljaško tiskarstvo preuzelo ovakve oblike slova.

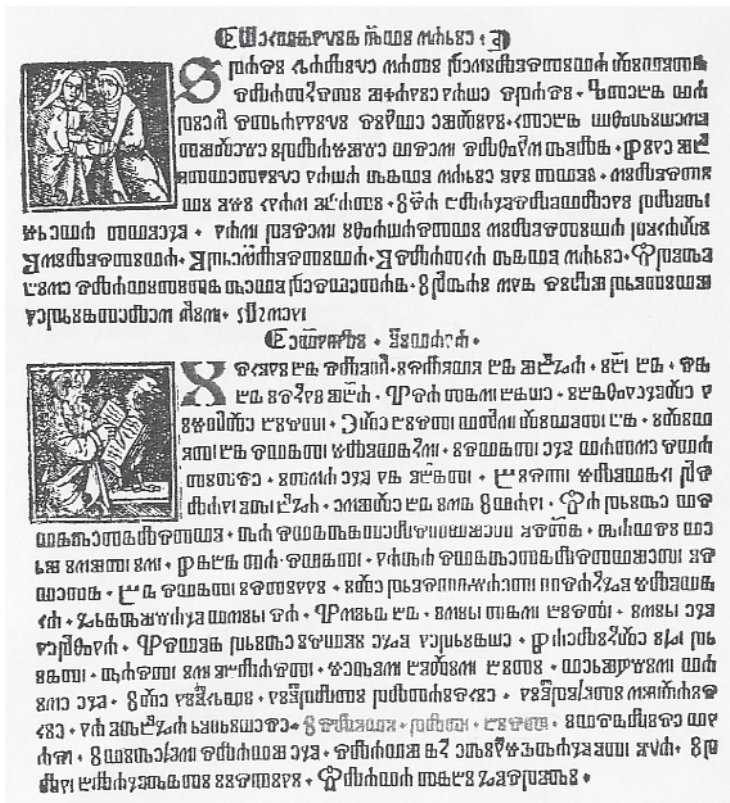
³ Broj redaka varira: 11. str. je iznimka (nije potpuno ispunjena tekstem) i ima 12 redaka, 9. str. ima 29 redaka pa 1. ima 30 redaka, a 4. str. ima 33 retka i 10. str. 34 retka te 2., 3. i 8. str. imaju 35 redaka dok 5., 6. i 7. str. po 36 redaka.

⁴ Kustoda je brojka, slovo ili riječ koja se pojavljuje na dnu neke stranice u knjizi, a najava je prve riječi na sljedećoj stranici. Danas se one više ne koriste.

⁵ Napomena autora: u preslikama stranica crveni se otisak prepoznaje po tome što je svjetliji, a tamo gdje ta razlika nije uočljiva, grafemi (uglavnom je veći dio grafema otisnut crno) su zakruženi.

⁶ Latinski izraz; *ruber*; *-bra*, *-brum* – crven.

S lakoćom se ova početnica može svrstati u red čitanki. Naime, nije popraćena gramatikom niti se spominju brojne ligature i još brojnije kratice, a isto tako nije objašnjen ni sustav brojevnih vrijednost glagoljskih slova jer se svi ti elementi u njoj javljaju.

Slika 5.: Latinički inicijal S (gotica – “šiljasta” slova) u ŠEKVĚNCIJA D(Ě)VI MARIE i glagoljički inicijal I iz *Evandelja po Ivanu*.

Ako se pažljivo promotre oblici hrvatske uglate glagoljice, uočava se dominacija nekoliko jednostavnih poteza baziranih na vertikalama i horizontalama. Logično je zaključiti da će zbog takve pravilnosti biti naglašena simetričnost koja je omogućila svojevrsno “stapanje” istovrsnih elemenata u različitim slovima. Tako su nastale ligature ili sljubljenice ili spojenice.⁹ Najčešće se pojavljuju dvo-slovne ligature poput *tv*, *vo*, *vz*, *pr*, itd., a nalaze se npr. u riječi “*TVOE*” (*tv*) u Davidovom psalmu.

⁹ Postoji velik broj različitih sljubljenica: dvo-, tro-, četvero – slovne. U usporedbi Konzulove i Torresanijeve početnice Jembrih piše sljedeće: “*Obadvije raspolažu istim grafijskim znakovima i tradicionalnim ligaturama (spojenicama) kod kojih se po dva (rjeđe po tri) slova grafijski vežu u jednu cjelinu: to su tzv. adekvatno – horizontalne i vertikalne ligature. Jedna i druga početnica obiluje i lomljenim ligaturama Baromićeve tehnike. Kod tih je Konzul najbliži Baromićevim lomljenim ligaturama*” (Jembrih, 1980:66).

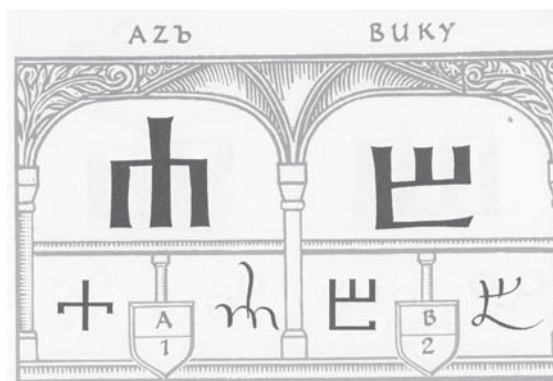

Slika 6.: Primjeri dvoslovnih ligatura iz *Početnice*.

Slika 7.: Način tvorbe ligatura sa slovima simetričnih oblika (Paro, 1995:36 – 37).

Osim ligatura u “štednji” papira, tj. skraćivanja riječi, koristile su se suspenzije (izostavljanje drugog dijela riječi), a kao najčešće u ovoj knjižici korištene su kontrakcije (sažimanje), tj. pisalo se samo prvo i posljednje slovo, npr. *B(OG)* *B*, riječ koja se pojavljuje na početku Ivanova Evanđelja. Da bi se uopće znalo da je riječ sažeta, tj. kraćena, to je bilo označeno potezom, tzv. titlom iznad riječi. Svako slovo glagoljske azbuke ima i svoju brojevnju vrijednost. Također, titlom iznad slova ili točkom (četvorinom) ispred i iza njega upozorava se na čitanje brojevnje, a ne glasovne vrijednosti slova. Već se na samom primjeru godine tiskanja (ali i pojavi brojeva unutar teksta, npr. broja 3 na str. 2.) ove *Početnice* može uočiti logika slovo – broj.

Slika 8.: Glasovna i brojevnja vrijednost glagoljskih slova (unutar štita) uz stilizirano slovo oble glagoljice (lijevo) i kurzivni oblik glagoljice (desno). Temeljni uglati¹⁰ oblik smješten u galeriji slovnog polja – azbuke (Paro, 1995:21).

¹⁰ To su slova rezbarena u linoleumu prema tiskarskim slovima iz brevijara već spomenutog B. Baromića (Venecija, 1493.).

PRVA STRANICA

REMEK – DJELO MLETAČKOG TISKARSTVA

Različiti autori komentirajući ovu *Početicu* ističu *ljepotu* prve stranice, njezinu vrijednost i posebnost.

Ono što je razlikuje od ostalih stranica je upravo bogato ukrašen renesansni okvir (*crna umjetnost*) koji se može razlomiti u četiri ukrasne vinjete¹¹ od kojih je osobito zanimljiva donja u kojoj, prema riječima prof. Damjanovića, “*neki nesretni đak dobiva isplatu za svoj nerad*” (Damjanović, 2004:294) – bičem po goljoj stražnjici! Pritom se ne smije zaboraviti da je šiba bila čest “ukras” učionice. Zaista zastrašujuća slika tadašnjeg školstva, a za neke autore i “zgodna”: “... nekog nesretnika drži jedan đak nakrkače, drugi ga pridržava, a korepetitor ga pred nastavnikom i pred đacima tuče bičem” (Kolendić, 1934:198). Ili “suvremenija” interpretacija istog: “*pred učiteljem koji sjedi za pultom (desno) i upraviteljem škole koji stoji i promatra (lijevo), pred đacima koji su izgleda sasvim nezainteresirani onim što se dešava (znači: sasvim običan slučaj) korepetitor ‘po goljoj’ tuče bičem nekog nesretnika!*” (Bratulić, 1983:15). Ako se pažljivije promotri okvir, može se uočiti sljedeće: “*Kod kompozicije u donjem dijelu okvira prve strane valja svratiti pažnju i na slovo ‘L.’ koje se nalazi između nogu dvaju đaka, a vjerojatno se u tom slovu krije autor iste ksilografske kompozicije*” (Jembrih, 1980:64). Ostale vinjete su ukrašene životinjskim (ptice) i biljnim (listići, cvjetići) motivima, mitološkim bičima, različitim viticama. Postoji dakle dinamika i bogatstvo ukrasa do razine detalja.

Napisano je kako je ova stranica odmak od ostalih stranica i po broju redaka glagoljskog teksta – 30. Poznato je da je *Početica* otisnuta glagoljicom u tiskari Andrije Torresanija¹² u Mlecima (Veneciji) 1527. godine. Dokaz tome je tipografski znak Torresanijeve tiskare na 11. stranici¹³: kula s kruništem omeđena inicijalima latiničnih slova, a to su A i T koja označavaju ime tiskara – Andrea Torresani.

¹¹ Ukrašen u knjizi ili rukopisu u obliku sličice ili ornamenta na početku ili na kraju teksta.

¹² *Andrija* (ovisno o autoru i Andrea) *Torresani* (1451 – 1528/1529 – navode se dvije godine smrti, učestalije 1529.), koji se potpisivao i kao *de Thoresanis*, rođen je u Lombardiji u mjestu zvanom Asola. Zarana ga je privuklo središte umjetnosti, poglavito tiskarstva – Venecija u kojoj je radio kod tiskara N. Jenson (kod je radio i Grgur Dalmatin) i čiju je tiskaru 1479. g. i kupio. Udavši svoju kćer za Alda Manuzija (knjige su potpisivali: *In aedibus Aldi et Andreae Asulani Soceri*) prijateljstvo je ojačao i srodstvom. Iako mu zet umire 1515. g., on nastavlja s tradicijom tiskarstva. Budući da je u njegovoj kući gost bio Erazmo Rotterdamski, taj je boravak opisao u svom djelu *Colloquia* ističući skroman život ovog renesansnog majstora tiskarstva. Osim djela na latinskom jeziku izdao je Platona i Aristotela. Godine 1479. izdaje latinski brevijar, a već 1493. glagoljski brevijar – “*Svršenje brviêli hrvackih Stampani vò Benecihò po meštrè Andreè Torižanè iz Ažulè. Korežani po pre Blaži Baromiçi kanon(i)gi crikve senjske. Na dni 13. miseca marča 1493*” (Bratulić, 1983:15). Vjerovao je da izdaje djelo sv. Jeronima koji je bio osobiti uzor humanistima. Možda je upravo u njegovu čast i tiskao ovu *Početicu*.

¹³ Ova je stranica tek djelomično ispunjena pa je 12. stranica (ili stražnja strana 6. lista) ostala prazna.

Stavljanje kule kao znaka tiskare nije slučajno jer se kula na talijanskom jeziku kaže *torre*, a taj se korijen može pronaći i u "prezimumu" Torresani. Cijeli sklop je otisnut u crvenoj boji. Drugi se dokaz zrcali u glagoljskom i latinskom natpisu, tj. impressumu (kolofonu) iz kojeg iščitavamo navedene podatke: "*štampani v bēnetcihb po andrei torežani iz ažule 1527.*"

Slika 9.: Tipografski znak Torresanijeve tiskare s impressumom.

Je li ova početnica poslužila kao kakav *Introduitorium* za neku "veću" tiskanu knjigu poput misala ili brevijara, ne zna se. To pitanje ostaje otvoreno.

Šimčik opisuje vanjski izgled *Početnice* te govori o njezinom crvenom uvezu u glatkoj, mekanoj, nelakiranoj koži, tzv. maročkoj koži, tj. o "*crvenom uvezu od marokina u kartonu*" (Šimčik, 1933:376). Tako ju spominje i bibliograf Renouard vodeći se za napatcima nekog Engleza koji je tvrdio da je ona djelce od četiri lista te da se ne spominje ni u jednoj bibliografiji, što je netočno.

PRIMJER METODIČKOG OBLIKOVANJA

Pogleda li se ova stranica pažljivije, u lijevom gornjem uglu uočava se stilizirani "križić". Budući da je Ćiril glagoljski azbučki niz započeo znakom križa, i ovdje se na početak stavlja taj znak koji je središnji simbol kršćanstva, tj. Kristove žrtve.¹⁴

Na ovoj je stranici lako uočiti i razumjeti logiku učenja jer, kao što je već rečeno, svrha ove početnice je bila naučiti neuke čitati. Početnica je prije svega sastavljena tako da pojedinac – učenik nauči čitati te ne sadrži upute za pisanje pojedinih slova azbuke. Prvi zapis čini pobožni zaziv, odnosno invokacija vlastitih imena – **Isus** i **Marija** (pretpostavljenom učeniku najpoznatija imena). Nakon zaziva slijedi azbuka napisana u tri reda, a u svakom po 11 slova, što su ukupno 33 glagoljska slova. Važno je istaknuti da slova pritom nisu imenovana (npr. A kao AZB), već su, kako je rečeno, grafemi napisani azbučkim redom što samo po sebi otežava njihovo usvajanje, tj. čitanje.

¹⁴ Napomena autora: budući da su korisnici knjižice logično pretpostavljeni, ovaj bi "križić" mogao upućivati na zaziv Svetoga Trojstva (Otac, Sin i Duh Sveti), odnosno tzv. znak svetog križa kojim se započinjala svaka aktivnost pa tako i učenje: "*U ime Oca i Sina i Duha Svetoga. Amen.*"

Slika 10.: Preslika prve stranice početnice.

Ispod azbuke je napisana tzv. *tabla za svricanje*¹⁵. Riječ je, zapravo, o kombinaciji svakog suglasnika ili konsonanta sa svakim samoglasnikom ili vokalom. Jednostavnije rečeno, *tabla za svricanje* je tiskana jednobojno i dvostupčano, tako da svaki redak u stupcu sadrži kombinaciju različitih samoglasnika (7) s istim suglasnikom te se dobiva 21 redak (zbrojena dva stupca) – od *ba* do *šb*, što je ukupno 147 slogova, odnosno 22 retka, jer nas se dvadeset drugim retkom upozorava da je rima završena (*SVRŠENB SROKB*), tj. da su iscrpljene sve kombinacije glasa, odnosno slova. Dakle, osim pet nam već poznatih vokala: *a, e, i, o, u*, u toj

¹⁵ Bratulić i Damjanović nazivaju je *tablom za bubanje*.

su kombinaciji i vokali *ê* i *ɛ*¹⁶. Pritom su ostvarene sve moguće kombinacije vokala i konsonanata, a ostvarene su primjerice sljedeće rime (srokovi¹⁷), npr. *ba*, *be*, *bi*, *bo*, *bu*, *bê*, *bɛ* te drugi srokovi, tj. slogovi. Takav oblik je bio jednostavan, lako pamtljiv (rima), logičan (azbučki niz), tako da je na nižoj razini olakšavao učenje. Tablica se mogla nacrtati, a samim time i uvećati, pa se pokazano lako učilo napamet: GA, GE, GI, GO, GU,... Iz navedenog proizlazi da se ovakvom metodom učenja, tj. metodom sricanja¹⁸, učilo čitati – učitelj je pokazivao svaki slog, a učenik je trebao prepoznati slova i slog te ih povezati u riječ onako kako se čitaju, tj. pročitati riječ. Ova metoda učenja prevladavala je još i u 19. st., kada započinje razvoj metodike kao discipline. Time je napravljen tek prvi korak u savladavanju tehnike čitanja.

Kako bi se omogućilo lakše uspostavljanje veze na relaciji slovo – glas, u početnicama poput ove najčešće su slijedile svima poznate molitve poput *Očenaša* i *Zdrave Marije*. Tavo se načelo u nastavi primjenjuje i danas, polazi se od poznatog kako bi se došlo do nepoznatog, tj. od onog što nam je bliže do onog što nam je dalje, od starog k novom. Znati napamet te molitve, značilo je da ih se može prepoznati i u pismu. Lako je zaključiti da je samo dobro poznavanje slova moglo omogućiti učenje čitanja i usmjeriti daljnji tijek nastave pa je zbog toga učenje bilo najviše koncentrirano na prvu stranicu.

U pater – noster abecedariju prva je molitva *Oče naš*¹⁹, a zavirimo li u dubinu te prve molitve naslovljene kao MOLITVA NEDILNA (naslov je otisnut crveno te je i dodatno ukrašen), uočavamo da je tekst, kao što je već rečeno, napisan hrvatskom redakcijom staroslavenskoga. Dakle, tekst sadrži tipične staroslavenske riječi kao npr. *IŽE* (koji), ali i riječi koje su u hrvatskom jeziku ostale nepromijenjene do danas (primjerice *IME*), što samo svjedoči o postojanju duge tradicijske kulture očuvanja, točnije, postupnog prelaženja staroslavenskog u hrvatski jezik. Molitva je ostala ista, iako je u manjim segmentima promijenjena²⁰: “*OČE NAŠE*”

¹⁶ Neki autori smatraju da se ti glasovi nisu čitali, već samo pisali. Ipak, treba imati na umu da su hrvatsko – slavenski tekstovi imali svoja određena pravila ostvarivanja svakog pojedinog grafema, odnosno slova, pa u skladu s time broj grafema se nije trebao podudarati (i nije se podudarao) s brojem fonema u tadašnjem hrvatskom jeziku. Ti su glasovi i dokaz glagoljaške tradicije te nam mogu poslužiti kao dokaz da je tekst zapravo uzet s nekog poprilično starog predloška.

¹⁷ Rima, srok – kanonski oblik stila. Srok čini svaki suglasnik popraćen samoglasnikom, tj. srok ovdje znači slog.

¹⁸ Jednostavnije, učitelj bi na ploči, gdje su bili napisani slogovi, ukazivao šibom ili štapom na pojedine slogove, a učenici su slagali riječi, odnosno čitali (dvosložne, trosložne riječi), npr. *ma-ma*, *kiša*, *tata čita*,... Riječi koje nisu sadržavale moguće kombinacije slogova, tražile su “malo” drugačiji pristup – učitelj je naizmjence ukazivao na pojedina slova i slogove, npr. riječ *glava* – pokazao bi slova *g*, *l*, *a* te slog *va*. Stoga su u početnicu najprije stavljene tablice koje su sadržavale azbučka slova, a zatim one u kojima su bili srokovi, odnosno slogovi.

¹⁹ Iz evanđelja po Mateju (6, 9 – 13) saznajemo da je Isus naučio učenike moliti Očenaš te se stoga u kršćanskoj tradiciji velika važnost pridaje ovoj molitvi – sastavni je dio obreda (Sveta misa).

²⁰ Postupno dolazi do kroatizacije molitve i do promjena u tekstu, tako da kod Torresanija imamo: “*NA IZBAVI NASŠ OD NE PRIJAZNI*,” a u *Pokusnim listovima* (Konzul): “*da izbavi nas od zla*” što je prevladalo te se koristi do danas.

IŽE ESI NA NEBĚSIHb... ili *‘Oče naš koji jesi na nebesima...’* Osim naslova crveno je otisnuto i početno slovo molitve, veće od ostalih slova (glagoljski inicijal) – **O** te jednako tako naglašen i završetak molitve, odnosno početno verzalno slovo **A** (*AMENb*), a razlozi takvog oblikovanja slova već su navedeni. Isto tako pojavljuje se i prvi put na ovoj stranici i u ovom tekstu i ligatura, npr. *tv* u riječi *TVOE* ili *MOLITVA* ili pak, *pr* u *PRIDI*, može se i promotriti troslov *tvo* u *CESARASTVO* ili *TVOE*. Ipak, valja napomenuti da je učenik morao biti dobar poznavatelj ligatura, odnosno njegov učitelj je morao biti vješt čitatelj i tumač teksta jer knjiga, premda tiskana, bila je privilegija pa i u najjednostavnijem obliku, iako su i učitelj i učenik dobro znali molitve napamet. Poznavanje slova (glasova) omogućavalo je njihovo lakše povezivanje u riječi, a i logika povezivanja slova omogućavala je temeljno razumijevanje pojedinih ligatura i skraćenica jer kasnije, kada ova *Početnica* ulazi među odabrane učenike te postaje uzor drugim početnicama, forma će se postupno prilagođavati usvajanju čitanja, ali i pisanja. Tekst molitve prati bogata ilustracija koja molitvu i upotpunjuje. Na crnoj pozadini otisnut je lik čovjeka – molitelja, kojeg smrt, opasnost, zlo (kostur) vreba – mami, što lako možemo povezati s riječima: *‘I NE VA VEDI NASb V NAPAST NA IZBAVI NASb OD NE PRIJAZNI’*. Kao posljednja molitva na ovoj stranici javlja se Zdravo Marijo ili, kako je otisnuto u naslovu (također crvenim slovima), **POZDRAVLENIE ANĚLA**²¹. Kao i u Očenašu, posebno je oblikovano i istaknuto te crveno tiskano početno glagoljsko slovo molitve kao i završetak²² molitve – *AMENb*. Pritom se ne smiju zanemariti primjeri kontrakcije²³ u molitvi; zapisani su samo grafemi **G** (početno slovo riječi) i **Ь** (posljednje slovo riječi), a titl upozorava na izostavljanje – *G(OSPODIN)b* ili *I(SU)Sb* te primjere ligature, npr. *vo* u *TVOEE*. Svakako, veću pozornost treba dati ilustraciji molitve koja je jasnija od one uz Očenaš, a prikazuje anđela Gabrijela (obasut svjetlošću) kako pozdravlja djevicu Mariju: *‘ZDRAVA MARIE...’*.

Iako se ovo renesansno remek–djelo uvijek iznova naziva reprezentativnim primjerom početaka tiskarstva, uglavnom se ne naglašava vrijednost ove prve stranice. Ovdje to barem djelomično pokušavamo ispraviti.

POČETNICA – UZOR DRUGIM IZDANJIMA TE VRSTE

Ova je *Početnica* poslužila kao svojevrsni predložak drugim izdanjima glagoljskih početnica te smatramo bitnim istaknuti osnovne sličnosti i razlike između ovog izdanja i onih kojima je ono poslužilo kao uzor.

Modruški biskup i upravitelj senjske biskupije Šimun Kožičić Benja u svojoj je tiskari u Rijeci²⁴ tiskao početnicu koju je nazvao *Psaltir*²⁵. To nije pretisak

²¹ Anđeoski pozdrav – anđeo Gabrijel je tako pozdravio djevicu Mariju navjestivši joj da će roditi Sina.

²² Asocijacija na Λ i Ω – početak i kraj.

²³ Vidi početak ovog poglavlja.

²⁴ Anica Nazor je datirala *Psaltir* u 1530. g.

²⁵ Da se od Torresanijeve *Početnice* bitno ne razlikuje, ustvrdio je Bratulić: *‘poredak tekstova je*

Početnice, iako obje knjižice zadržavaju tradiciju starih tekstova, što ide u prilog teoriji o postojanju nama nepoznatog zajedničkog predloška. Primjerice, *Psaltir* ne sadrži molitvu pape Siksta IV. ni Evanđelje po Ivanu. Zajednička im se točka najlakše pronalazi u grafijskim znakovima koji su isti, ali i u ligaturama. Nikako se ne bi trebali zanemariti *Pokusni listovi*²⁶ (glagoljski i ćirilčki) iz Tübingena koji na svojevrsan način označavaju i početak protestantskog djelovanja. Oni su se stavljali u kasnija izdanja, odnosno knjige, kao pomoć pri čitanju glagoljice i ćirilice, a ujedno su to bila i ogleđna slova tiskare koja se povezuju sa slovima Torresanijeve tiskare. Prva glagoljska *Početnica* bit će uzorak za izradu daljnjih glagoljskih početnica poput *Table za dicu* iz 1561. g. koje su također tiskane u Tübingenu – ćirilčke i glagoljske: "Autori... pred sobom imaju učenike, đake, a ne prvenstveno žakne. Ali i jedni i drugi učenici učili su jednako: na početku su velika (inicijalna slova), zatim velika slova, pa slijede 'kurentna' slova, ... na koncu su slova pod titlama. Na slijedećoj je stranici tabela sa slogovima: ba, be, bi, bo, bu, itd. Na kraju, kao kod Torresanija napomena: Svršenъ srokъ" (Bratulić, 1983:19). Dakle, bez većih razlika. Jedna razlika, koja se lako primjećuje, istaknuta je u prvoj citiranoj rečenici: učiti glagoljicu ima pravo i običan puk! Kasnije su slova Torresanijeve *Početnice* još jednom poslužila kao predložak za crtanje, ovaj put za prvu slovensku gramatiku *Articae Horulae* iz 1584. godine. Potrebno je spomenuti još jedan primjer u kojem je *Početnica* korištena kao tekstualni predložak. U Propagandinoj tiskari 1629.²⁷ g. Rafael Levaković izdaje *Azbukividnĕk slovin-skij iže općenim načinom psalterić nazivaet se*, početnicu koja je sadržavala tekstove na sva tri pisma: glagoljici, ćirilici i latinici.

Predstavljene su samo značajnije početnice na koje je najveći utjecaj imala Torresanijeva. Iznese su neke bitne sličnosti i razlike s time da se značajnije nije ulazilo u strukturu teksta svake početnice. Njihova usporedba traži daljnja razmatranja.

OSTALI PRIMJERCI POČETNICE

Zanimljive su okolnosti pratile primjerke ove *Početnice*. Neke su primjerci nepotpuni, neki pogrešno svrstani u ćirilčka izdanja, a Kolendić ih je naveo čak 7.

drugačiji, a i jezik je kroatiziraniji nego u Početnici iz 1527. Kožičić je i liturgijske tekstove pomlađivao i približavao govornom jeziku, odnosno jeziku onovremene hrvatske književnosti." (Bratulić, 1983:17)

²⁶ Stipan Konzul Istrijan u prosvjećivanju naroda polazi od djece. Antun Dalmatin mu šalje dvije dalmatinske knjige (*Misal* i *Brevijar*) i dva *Abečedara* iz Venecije – Torresanijeve *Početnice*.

²⁷ Zapravo, rimska kongregacija De propaganda fide pod ovim naslovom objavljuje Levakovićevu početnicu. Drugo izdanje *Azbukividnjaka* izlazi nepromijenjeno 1693. g. Treće izdanje je iz 1739., a četvrto iz 1753. g. te oba izdanja sadrže glagoljicu i ćirilicu. Stjepan Damjanović) uređuje pretisak (prema posljednjem izdanju) i piše predgovor pod naslovom *Nadbiskup Mateo Karaman i njegov Bukvar* (Zagreb – Split, Ex libris, 2005.g.).

Prvi navedeni primjerak²⁸ očuvan je u cjelosti. Vlasništvo je središnje knjižnice u Oxfordu (Bodleian Library). Čuva se pod signaturom 4°.C.51.Th. Do zablude dolazi u 17. st. kada je u tiskanom katalogu ove knjižnice primjerak uveden kao "Aliquot Preces Linguâ Servianâ. Ven. 1527."²⁹ Drugi primjerak je nepotpun. Čuva se u Beču – Österreichische Nationalbibliothek (signatura C.P.2.B.83.) u koju je dospio zahvaljujući bibliotekaru Petru Lambeciusu (+ 1680.). Dobrovski je tvrdio da nedostaje 5., a zapravo nedostaje 6. – posljednji list na kojem se nalaze spomenuti tipografski podaci, pogriješno je datirao godinu tiskanja: 1528. umjesto 1527. i tiskaru – venecijanska, ali ne Torresanijeva već Bindoni – Pasinijeva.³⁰ Sljedeći primjerak je vezan za privatnu biblioteku iz Londona (1824.g.). Fragmentaran je jer nedostaju dva lista (3. i 4.). Opisao ga je Renouard, no javnosti je ostao nepoznat. Fragmentaran je primjerak i onaj koji je posjedovao bibliofil Jakob Zupan.³¹ Imao je samo dijelove *Početnice* iz 1527. i vjerovao je da je ona tiskana u Rijeci kao i Kožičićev misal. Šafarik³² je pogriješno pretpostavio postojanje glagoljske početnice tiskane "na Rijeci" oko 1531. g. pa ju je Kolendić poistovjećivao s Kožičićevim *Bukvarom*³³. U Sankt Peterburgu se čuva potpuno očuvan primjerak koji je površno opisan u Karatajevom izvještaju – bibliografiji starih ćiriličkih izdanja iz 1872. godine, pa je *Početnica* ubrojena među ćirilička izdanja. Jedan se primjerak nalazi u New Yorku (Morgan Library & Museum), o kojem je pisao američki veleposlanik Prince: "A rare Old Slavonic religious manual". Otisnuta je prva stranica *Početnice*, ali se navodi drugačija tipografska nota: "Alphabeticum et Preces Illyricae, imp. Ven. per Andream de Toressanis de Asula, 1527" Možda se taj primjerak ne razlikuje od ostalih. Potreban je uvid u impressum. Najviše in-

²⁸ Ukratko su izneseni samo osnovni podaci o postojećim izdanjima; detaljnije podatke vidi u Kolendić, 1933:199 – 201. Može se pretpostaviti da navedene svjetske knjižnice i danas posjeduju primjerke *Početnice*, što ipak traži detaljniju analizu tih izdanja, a ovim se radom to nije moglo postići.

²⁹ Ili "molitvenik u srpskom jeziku"; ovo je izdanje u 18. stoljeću u Rusiji smatrano ćiriličkim katekizmom za katolike koji je samo tiskan u Veneciji 1527. godine. Tako registrirano izdanje dovelo je do mnogih zabluda vezanih za neka ćirilička koja nisu ni postojala.

³⁰ Slavist Jozef Dobrovski je do tog zaključka vjerojatno došao, zbog toga što je te 1528. g. ta tiskara – F. Bindonija i M. Pasinija tiskala prvi glagoljski misal priređivača fra Pavla Modrušana. Bratulić smatra da je ova *Početnica* prethodnica većem djelu, navedenom Misalu, te pretpostavlja da su Bindoni i Pasini surađivali s Torresanijem, a ako je takva suradnja postojala, onda se Pavla Modrušanina može smatrati priređivačem *Početnice*.

³¹ Poveznica – 7. studenog 1831. u pismu Matije Čopa P. J. Šafariku nalazi se popis rijetkih knjiga (čuva se u Pragu) iz Zupanove knjižnice među kojima je i *Kratka azbukvica i kratak krstjanski katoličanski nauk* (spominje se i *Kanizijev katekizam*), tiskan ćirilicom 1696. g. u Trnavi s napomenom da postoji i latiničko izdanje, a Zupan ga je imao na glagoljici. Drugim se pismom, datiranim 13. siječnja 1832. g., precizira da glagoljsko izdanje nije tiskano u Trnavi, već u Rijeci te da ga je Zupan poklonio biskupu Maksimilijanu Vrhovcu (susret 1820. g.) što bi trebalo biti zabilježeno u njegovom dnevniku.

³² Riječka tiskara nije mogla tiskati *Početnicu* s prijevodom *Kanizijevog malog katekizma* jer je njegov latinski original iz tiska izašao tek 1556. g., a tiskara je radila samo godinu dana: 1530 – 1531. godine.

³³ Taj bukvar tada nije bio poznat, pa ni opisan, što je ponovno dovelo do zablude.

teresa je pobudio Hiersemannov³⁴ primjerak gdje se *Početnica* smatrala "unikatom". Imenovana je kao: *Introductorium croatice*.³⁵ Kolendić je uspio nagovoriti Hiersemanna da se napravi pretisak *Početnice* i ona je izdana u 25 primjeraka pod nazivom *Introductorium croatice 1527* s pogovorom na njemačkom jeziku i 500 dinara po primjerku. Proslavom 500. obljetnice prve hrvatske tiskane knjige, *Misala po zakonu rimskoga dvora* (1483 – 1983); GZ Hrvatske, ŠK, Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske i NSB u Zagrebu izdali su pretisak ove naše najstarije hrvatske početnice 1983. godine pod nazivom *Prva hrvatskoglagojska Početnica, 1527*. Pretisak³⁶ je popraćen transliteracijom, a priredio ga je i pogovor *Hrvatske početnice do narodnoga prepорода* napisao Josip Bratulić –.

ZAKLJUČAK

U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu pod oznakom R II A – 8° – 15 možemo pronaći, skromno djelce, prvu tiskanu hrvatskoglagojsku *Početnicu*, svojevrsni vrhunac renesansnog tiskarskog umijeća, koja je veoma važna za hrvatsku kulturu, osobito za kulturu čitanja. Kako je Hiersemann rekao: "Ovo nije samo važan spomenik starohrvatskog jezika, nego i rani tisak glagolskim slovima" (Šimčik, 1933:376), time je zapravo rekao sve, jer kulturna vrijednost ove početnice govori dovoljno sama za sebe te to treba stalno isticati. U njoj možemo vidjeti razvoj i promjene jezika, načina tiskanja slova, a ne smije se zanemariti ni njezin metodički instrumentarij koji je, s obzirom na vrijeme nastanka, na zavidnoj razini. Metodom sricanja, primijenjenom u ovoj početnici, i kasnije se ponajprije usvajala glagoljica, a potom i latinica. Kolika je tek vrijednost onih izdanja koja su izgubljena, o kojima su stvorene pogrešene predodžbe, a značajni su nositelji kulture hrvatskog naroda. Početnica iz 1527. je jedinstven primjerak i potreba jednog vremena te je značajna i egzemplarna i u kasnijim razdobljima, o čemu svjedoče njezini pretisci.

LITERATURA: vidi popis literature u inačici članka na engleskom jeziku.

³⁴ Karl W. Hiersemann, poznati lajpciški antikvar i knjižničar; Leipzig, Königstr. 29: katalog 624, *Osteuropa, Balkanländer* gdje je pod br. 1320 navedena ova *Početnica* za koju je tražio "preko 30 tisuća dinara," točnije 1600 maraka. Zbog previsoke cijene nije imao odjeka u javnosti.

³⁵ Prema Kolendiću: Hiersemann se vjerojatno prisjetio da je Torresani 1527. g. na molbu knjižare Dei Nicolini da Sabbio dao sličan, ali veći udžbenik iz kojeg se mogao učiti latinski, grčki i talijanski jezik pod nazivom *Introductorium, cui titulus est Corona preciosa*. Na nju je pozornost skrenuo Šimčik u *Svijetu* s člankom "Dokumenti stare hrvatske kulture" što je *Početnicu* svrstalo među važne elemente hrvatske kulture.

³⁶ Predana je u tisak 14., a izašla je 22. veljače 1983. godine. Tiskana je u 1670 numeriranih primjeraka. 1500 primjeraka označeno je brojevima od 171 do 1670 (140 gramski papir). 150 primjeraka otisnuto je na rukom rađenom papiru (vevče) te označeno brojevima od 21 do 170. 20 primjeraka otisnuto je ručno i označeno brojevima od 1 do 20. Izašla je, kao, što je već navedeno, prilog proslavi petstote obljetnice prve hrvatske i južnoslavenske knjige – glagoljskog *Misala* (22. veljače 1483.).